

A magyar könyv a XVII. század elején

A XV. és XVI. század nyomda- és könyvtörténetének kutatója munkája során olyan alapvető, értékes eredményekre támaszkodhat, mint GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* (Bp. 1931.), FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I. A mohácsi vész előtt* (Bp., 1959.), *II. A reformáció korában* (Bp., 1967.), továbbá SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* (Bp., 1961.) és a BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, valamint KELECSÉNYI Ákos munkájaként megjelent *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473—1600. c. kézikönyvek*.

Segítséget nyújt neki számos résztanulmány, rendelkezésére áll a SZILÁDY Áron kiadásában megjelent álfakszimile sorozat és a VARJAS Béla szerkesztette *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozat hét kötete és e kötetek kísérő tanulmányai. Egyszóval: a magyar könyvnyomtatás kezdeteiről és első évszázadáról kutató nemzedék munkájának eredményeként igen sokat tudunk, a fő kérdések több, bár távolról sem minden vonatkozásban, megoldottnak tekinthetők.

Lényegesen mostohább a helyzet a XVII. századi nyomda- és könyvtörténeti kutatások területén. SZABÓ Károlynak a maga korában korszakos jelentőségű bibliográfiája mellett az Egyetemi Nyomda, a Debreceni Nyomda történetének idevágó fejezeteit, FITZ József népszerű összefoglalásának a XVII. századdal foglalkozó részét, valamint a *Könyvszemle*, a *Történelmi Tár*, az *Irodalomtörténeti Közlemények* és más folyóirataink hasábjain megjelent cikkeket, adatkezeléseket emelhetjük ki.¹

Amikor a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* egyelőre még kéziratban levő második kötete és a további kötetek is megjelennek, a kutatás bizonyára erősebb lendületet vesz, s remélhető, hogy a korszak monografikus feldolgozására is akad majd vállalkozó. Eddig csupán a század legnagyobb magyar nyomdásza, TÓTFALUSI KIS Miklós személye és tevékenysége körül folyt és folyik ma is tervszerű kutató munka. A század második fele azonban jelen vizsgálódásunk időkorén túl esik.

¹ *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*. Eredeti levéltári kutatások alapján összegyűjtötte és írta: IVÁNYI Béla és GÁRDONYI Albert. A tárgyi emlékek ismeretetésével kiegészítve szerkesztette: CZÁKÓ Elemér. Bp., 1927. — BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négy száz éves Debreceni Nyomda (1561—1961)*. Bp. 1961. — FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Magyar Helikon 1959. (A magyar könyv története I.) — A vonatkozó irodalmat összefoglalja: STOLL Béla—VARGA Imre—V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972. 382—85. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája I.)

Ezek a körülmények lényegében meghatározzák előadásunk kereteit és nem egy vonatkozásban módszerét is. A problémák rendszeres kifejtésére nem vállalkozhatunk. Lehetőségünk van azonban arra, hogy — a vitaindítás és nem a lezárás igényével — olyan csomópontokat ragadjunk meg, amelyeknek tüzetesebb vizsgálata a XVII. század első felének nyomda- és könyvtörténete, irodalom- és művelődéstörténete szempontjából — megítélésünk szerint — fontosnak és eredményesnek látszik.

1

A XVII. század első fele értelmiségi rétegének összetétele, szerkezete a középkor első századaitól nyomon kísérhető gazdasági-társadalmi, vallási és politikai erők hatása nyomán bonyolult képletté vált.² Erdélyben és Kelet-Magyarországon az értelmiség legnépesebb táborát a református prédikátorok alkotják. Élükön az erdélyi ortodox püspökkel, az államvallásnak tekinthető reformata religio, a fejedelem után a legnagyobb hatalom letéteményesei, „akárcsak a középkori katolikus papok, maguk is kizsákmányoló földesurak, illetőleg a feudális kizsákmányolás haszonélvezői voltak.”³ Jövedelmük tehát elvben kötött és biztosított volt, de ugyanakkor — sajátos módon — a valóságban mégis joggal kiszolgáltatottnak érezhették magukat, mert egyéni soruk (hogy egy évnél tovább is helyükön maradhattak-e?), a „papmarasztás” jogszokása révén patronusuktól függött. Bár az értelmiség legegységesebb tömbjét képezik, a prédikátor elnevezés bizonyos szempontból csak gyűjtőfogalomnak tekinthető. Közöttük ugyanis a társadalmi és szellemi életben betöltött szerepe, funkciója szerint több típust különböztethetünk meg: a humanista-tudós-író-fordító (SZENCI MOLNÁR Albert), a prédikátor-író-tanár (KERESZTURI Pál), a prédikátor-író-tanár és egyben a művelődéspolitikai irányítója vagy legalábbis aktív befolyásolója (GELEJI KATONA István, MEDGYESI Pál), a prédikátor-író-tanár-diplomata (BASIRE Izsák) stb.

Nyugat-Magyarországon a katolikus klérus felső rétege lényegében hasonló tagozódást mutat, és számos lényeges különbség ellenére rokon funkciót tölt be, élén PÁZMÁNY Péterrel és KÁLDI Györggyel. A protestáns prédikátorok és az ellentámadásba lendülő katolicizmus tudós képviselőinek tollából kerül ki a korszak irodalmi termésének mennyiségre kétségtelenül jelentékenyebb hányada. Császári és fejedelmi akarat segítette őket, hogy műveik minél előbb kikerüljenek a nyomdaprés alól.

A prédikátorok, tanárok, orvosok jelentékeny hányada a jobbágyság, parasztpolgárság, a városi polgárság alsó és középső rétegeiből, helyel-közzel az elszegényedett nemesség soraiból rekrutálódtak. Amikor MEDGYESI Pál „Az igazság hirdetőinek, az egy néhány esztendőkből való gyalazatos sorok s-mindenféle keserves bántódások”-ról panaszkodik, leginkább azt nehezményezi, hogy ezeknek „részessi, cselekedői nem csak a *Politicus rend*, ha nem

² Az értelmiség kialakulásával és társadalmi szerepével kapcsolatos kutatási eredményekből a következőkre utalunk: KARDOS Tibor: *Deákműveltség és magyar renaissance*. Századok 1939. 293—338, 448—491. — GERÉZDI Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. 19—37. — MEZEY László: *A latin írás magyarországi történetéből*. MKsz 1966. 1—9, 205—216, 285—304. — BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971.

³ MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Bp. 1952. 38.

még azok is-, a' kiknek, fejek bétörésevel-is kellett volna, ez igasságot terjeszteni, s-állatni''⁴ Az igazság hirdetői: a puritánusok, pontosabban a puritánusok reformista szárnya. A kiknek védelmezni és terjeszteni kellett volna az igazságot, de megtagadták: azok a puritanizmus reformista szárnyának ellenfelei; a konzervatív prédikátorok, az egyházkormányzatban a püspöki rendszer hívei, a feudális kötöttségek oltalmazói és bizonyos értelemben a puritánusok radikális szárnyának képviselői.

A *Politicus rend* kifejezés a világi értelmiség egy meghatározott, a politikával szoros, gyakorlati kapcsolatban álló rétegét vagy csoportját jelöli. Társadalmi bázisát a főnemesség, nemesség és a gazdag városi polgárság képezte. Élén, Erdélyben, maga a mindenkori fejedelem állt, utána következett a fejedelem kancellárja, az udvari tanácsosok, megyék és városok vezetői (ispánok, bírók), székekelyek ispánja, szászok főbírája és a nem prédikátor diplomáták viszonylag népes tábora.

Nyugat-Magyarországon a *Politicus rend* legfontosabb személye a király után az ország nádora. Utána a kancellária tanácsosai és a magyar tanács tagjai, a különböző központi és vidéki hivatalok tisztségviselői következnek.

A papok, tanárok, orvosok szinte kivétel nélkül külföldi egyetemet végzett, művelt férfiak voltak. Sokoldalúságukat, tudományos módszerességüket el kell ismernünk. Az irodalom fejlődése szempontjából azonban súlyos teher-tételt jelentett, hogy munkásságukat — különösen a prédikátorokét — a teológiai gondolkodás határozta meg.

A *Politicus rend* tagjai többnyire hazai iskolát végeztek, műveltségüket a gyakorlati életben gyarapították és szereztek olyan gazdag politikai tapasztalatot, mely alkalmassá tette őket arra, hogy az ország irányításában különböző posztokon megállják a helyüket. Gondolkodásuk szabadabb, nem béklyózza annyira a teológia, bár hatása alól ők sem tudják kivonni magukat. Az irodalom és általában a művelődés minden ágában ők képviselik a világi életet. Magyar nyelvű történeti feljegyzések, naplók, levelek, klasszikus értékű önéletrajzok alkotják litaratus tevékenységük gerincét. Hazai iskolázottságuk ellenére, közülük kerülnek ki a latin nyelvű humanista történetírás folytatói is. SZALÁRDI János személyében pedig az első magyar nyelvű történeti munka szerzőjét tisztelhetjük.

Az értelmiség tagozódása világi és egyházi, ezen belül katolikus és protestáns felekezetre meghatározza a könyvkiadás és általában egész irodalmi műveltségünk alakulásának útját, viszonyát és kapcsolatait az egykorú európai szellemi áramlatokhoz. A XVII. század első felében a katolikus értelmiség szellemi tájékozódásának európai központjai: Bécs, Grác, Róma. A protestánsoké: a németországi, svájci, németalföldi egyetemi városok és a puritanizmus hazája: Anglia. Mindegyik felekezet szenvedélyesen védte a maga igazát. Protestáns és katolikus kezében egyaránt a nemzeti nyelven nyomtatott könyv volt a leghatásosabb fegyver. Éltek is vele. A XVII. század első felében több magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg, mint a XVI. században együttvéve.

Hazánkban a következő városokban és falvakban működött nyomda (a sorrendet a nyomtatás mennyiségi mutatói szerint alakítottuk ki): Debrecen, Nagyszombat és Pozsony, Lócse, Kolozsvár, Várad, Bártfa, Gyulafehérvár, Kassa, Csepreg, Keresztúr, Pápa, Sárvár, Somorja, Szeben, Trencsén, Zsolna, Németújvár, Tejfalu. Tizennyolc nyomda. Hazai viszonyaink között magas

⁴ MEDGYESI Pál: *Igaz Magyar-Nep Negyedik Jajja*. Patak, 1657. (RMK I. 922.) 20. l.

szám ez még akkor is, ha a csupán egy-két magyar nyelvű könyvet produkáló sárvári, somorjai, szebeni, németújvári, tejfalui könyvsajtót nem számítjuk.

A magyar szellemi élet európai kapcsolatainak intenzitására — más fontos jelenségek mellett — jellemző, hogy tizenhárom külföldi nyomdában jelentek meg magyar nyelvű könyvek: Bécs, Hanau, Amsterdam, Oppenheim, Leiden, Utrecht, Prága, Grác, Heidelberg, Frankfurt, Nürnberg, Basel könyvsajtói nyomtattak magyar szerzők tollából származó könyveket. Bécs vonzását és kisugárzó erejét mutatja, hogy az itt megjelent nyomtatványok száma nagyobb, mint az összes többi külföldi nyomdáé együttesen.

2

A könyv kollektív alkotás. A szerző megírja vagy a fordító lefordítja a könyvet. Barátai, tisztelői, esetleg tanárai dicsőítő verseket írnak hozzá, amely a könyv szerves részévé lesz. Ezután igen fontos feladat a következők: mecénást kell találni, aki a tetemes nyomtatási költségeket magára vállalja, és ennek fejében a szerző vagy fordító a művet neki ajánlja, és ezzel — a kor felfogása szerint — a halhatatlanság részesévé teszi. Mecénás lehet fejedelmi személy, gazdag főnemes, egyházi vezető, nemes vagy polgár, városi tanács vagy egyházközség. Amikor a nyomtatási költség biztosítva van, a kézirat a nyomdába kerül. A nyomdászok többsége ebben a korban nem csupán a nyomtatáshoz szükséges szakmai ismeretekkel rendelkezett, hanem egyben művelt, tudós ember volt, és beleszólt a könyv szellemi előállításának folyamatába is. Külön elő- vagy utószót írt, amelyben elmondja a nyomtatás körülményeit, esetleges problémáit. A helyesírás egységesítésére neki volt gondja, a címlap megszerkesztése, az esetleges illusztrációk, könyvdíszek kiválogatása ugyancsak az ő feladatai közé tartozott. A kinyomtatott íveket vagy ő maga kötötte be, vagy compactornak adta át, és ezután került a könyvkereskedőhöz értékesítésre. Arra vonatkozólag is vannak adataink, hogy a nyomdászok is árultak könyveket.

A kézirat nyomtatott könyvvé válásának útját a szerzőtől a könyvkereskedőig így vázolhatjuk fel, s ez a vázlat általában és egészében fedi is a valóságot, hű képet ad a korabeli viszonyokról, de igen ösztövére képet. Hiányzik belőle az életszerűség, melyet csak a konkrét példák részletes elemzése révén érhetünk el. XVII. századi nyomdáink belső élete, története, egymással való kapcsolata, esetleg rivalizálása, a papír beszerzésének kérdései, a betűkészlet, metszetanyag, nyomdai cifrák ide-oda vándorlásának problémái még csak helyel-közzel nyertek megvilágítást.^{4a} A nagyszombati, pozsonyi, kolozsvári, debreceni, bécsi nyomdák esetében vannak maradandó, értékes eredményeink. Néhány jelentős magyar könyv, mint pl. BALASSI és RIMAY Istenes énekeinek kiadásai, PRÁGAI András GUEVARA-fordítása, SZENCI MOLNÁR Albert Calvinfordítása, zsoltárai, PÁZMÁNY Péter egy-két munkája stb., foglalkoztatta mind a könyv- és nyomdatörténet, mind pedig az irodalomtörténet kutatóit. MEDGYESI Pál *Praxis Pietatis*-éről pedig mintaszerű kiadástörténeti tanulmánnyal rendelkezünk.⁵ Meggyőződésünk, hogy a további elmélyült részletkutatások

^{4a} GULYÁS Pál: *Nyomdáink belső élete a XVI—XVIII. században*. ItK 1948. 1—18.

⁵ DÉZSI Lajos: *Balassi és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliográfiája*. (RADVÁNSZKY Béla: *Rimay János munkái*. Bp., 1904. Függelék 1—104.) — JENEI Ferenc: *Adalék Balassa, Rimay és Beniczky Péter könyvészetéhez*. ItK 1935. 309—310. — VARJAS Béla: *Balassi Bálint istenes énekeinek első kiadása*. MKsz 1940. 105—126. Uő.: *Ferenczfi Lőrinc és az első Balassi-kiadás*. It 1941. 57—64. THALLÓCZY Lajos: *Két érdekes bibliográfiai*

számos újdonságszámba menő, olykor meglepő tényre és összefüggésre fog-
nak rávilágítani.

Milyen is tehát a XVII. század első felében megjelent magyar könyv? Szer-
kezetére, belső felépítésére nézve éppen olyan, mint bármely más könyv a kora-
beli Európában. Az elején címlap van (az aprónyomtatványoknál és néhány his-
tóriás éneknél ez hiányzik), a címlap belső oldalán esetleg mottók vagy jelmon-
datok találhatók. Majd következik az első számú olvasónak, a mecénásnak
szóló ajánlás és a kegyes olvasóhoz intézett sorok, a nyomdász előszava és az
ajánló versek. A tulajdonképpeni szöveg, a mű csak ez után jön, s különféle
mutatók, valamint a sajtóhibák jegyzéke zárja a kötetet.⁶

A polgári fejlődésben előbbre tartó nyugat-európai országok nyomdáiban,
egy FROBENIUSnál, JANSONIUSnál, ELZEVIRNél kiadott és egy Magyarországon
nyomtatott könyv között azonban igen nagy a különbség a könyv anyaga és a
nyomás minősége tekintetében egyaránt. A bártfai, bazini, brassói, enyedi,
felkai, gyulafehérvári, kassai, körmöci, lamkeréki, teplici papírmalmok ter-
mékei nem versenyezhetek a finom holland papírossal.⁷ Nyomdáink betűi
nagyok és kevésbé finom metszésűek voltak. Ugyanakkor könyvsajtóink több-
ségének betűkészlete — mivel használatlan vásárolták — már az indulásnál ko-
pott és többnyire hiányos volt, s gyakran megesett, hogy az újraöntés sem segít-
ett, mert a matricák is lestrapáltak voltak. Joggal írta PÁPAI PÁRIZ Ferenc:
„A' Tipografia szintén meg-hanyatla, (Mint árva tsak fogya, kopék, nem ujula);
Kiből e' Nemzetnek érkezék sok kára.”⁸ Különösen a protestáns nyomdák-
nál tapasztalható az erős hanyatlás. A jezsuiták nagyszombati és pozsonyi nyom-
dája magasabb színvonalat képviselt, mint a kor protestáns nyomdái. Felszerelt-
sége évről évre gyarapodott, megközelítette az európai színvonalat.

Az erdélyi és felvidéki protestáns nyomdák rézmetszőket csak a század máso-
dik felében kezdtek rendszeresebben foglalkoztatni. A nagyszombati és pozso-
nyi nyomda Bécs közelségét kihasználva már a század első évtizedeiben kvali-
tásos mestereket igyekezett megnyerni a műhely számára. Az első rézmetsző
Nagyszombatban a német származású Heinrich ULLRICH (†1621) volt, aki
1619-ben KITONCH János arcképét készítette. Tobias BIDENHARTER ugyan-
csak kapcsolatban volt a nagyszombati nyomdával, ő metszette PÁZMÁNY
Kalauza 1623-ban megjelent második kiadásának címlapját, a P. I. jelzésű
mester által készített 1613-as első kiadás címlapjának felhasználásával. Mau-
ritz LANG egyike volt a legnevesebb rézmetszőknek, akik Nagyszombatban
és Pozsonyban dolgoztak, de az ő tevékenysége már a század közepére és má-
sodik felére esik. Elias WIDEMANN, a híres arcképsorozat mesterének pozsonyi
kapcsolatai közismertek. JOSUA WEGELIN (†1640) pozsonyi lelkésznek egyet-
len ismért metszete a pozsonyi ev. egyházat ábrázolja. A század első felének

rítkaság. MKsz 1878. 101—102. — BÁN Imre: *Fejedelmek serkentő órája. Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez.* It 1958. 360—373. — KOMLOVSZKI Tibor: *Egy ma-
nierista „Theatrum Europaeum” és szerzője.* ItK 1966. 85—105. — ESZE Tamás: *A magyar
Praxis Pietatis.* Kiadástörténeti tanulmány. Bp., 1963. (A Debreceni Kossuth Lajos
Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 36.)

⁶ MÁTÉ Károly: *A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI—XVII. századi magyar
irodalom történetéhez.* Minerva 1930. 252—302.

⁷ BOGDÁN István: *A magyarországi papíripár története (1530—1900).* Bp. 1963. 155—
225.

⁸ PÁPAI PÁRIZ Ferencz verse a könyvnyomtatásról és M. Kis Miklósról. (Dézsi Lajos:
Pápai Páriz Ferencz (1649—1716) Bp. 1899. Függelék 315—322. Az idézet a 319. lapon.

legnagyobb magyar műkedvelő rézmetszője a PÁZMÁNY-portréjáról híres SZELEPCSÉNYI György.⁹

Könyvkiadásunk a XVII. század első felében is mindenekelőtt a gyakorlati élet szükségleteit elégítette ki. Vaskos prédikációs-kötetek, énekeskönyvek, hitbuzgalmi munkák, vitairatok, naptárak, iskolakönyvek jelentek meg magyar, latin, német és szlovák nyelven. Az erdélyi nyomdák döntő többségben magyar nyelvű könyveket nyomtattak, a felvidékieknél is a sok a magyar, de német, szlovák és latin is szép számban jelent meg. A nagyszombati és pozsonyi nyomda termékei között sok a latin nyelvű munka, és ez a későbbi periódusra is jellemző marad.¹⁰

A nyomdák célja: mennél több olcsó könyv előállítására volt, egyszerű vaknyomásos, tartós bőrkötésben vagy hártayakötésben. A példányszámokról sajnos kevés biztos adatunk van. Mindenesetre az ezres példányszám már igen tekintélyesnek számított ebben az időben. A betűk ismerete több embernek volt a sajátja, mint a XVI. században, de távolról sem tekinthetjük általánosnak. Erre az egykorú találós kérdés is szellemesen rávilágít. A kérdés így hangzik: „Egy igen szép mező, igen jól bé vettetet, és sok ember el mégyen mellőle, és nem tudgya sok ember, mit vetettek abban.” Felelet: „Az könyv avagy pappiros, az amellyen írás vagyon.”¹¹

Ugyanakkor ez az idő egyben a bibliofília virágzó korszaka is volt. Amit a szép könyvek kedvelőinek nem adhatott meg a betű, az illusztráció, a nyomdai cifra, a szedéstükör eleganciája, a papír finomsága; azt pótolta a művészi szépségű könyvkötés. Az utóbbi évek kötetstörténeti kutatásai azt igazolják, hogy Erdélyben BETHLEN Gábor és a két RÁKÓCZI György uralkodása alatt, az általános kulturális felemelkedés szerves részét képezte a nagy mesterségbeli tudást, művészi érzéket és gyakorlatot kívánó könyvkötések kedvelése. A könyvkötészet az iparművészet azon ága, melynek színvonala nagyban függ a korabeli ötvösművészet fejlettségétől. Az erdélyi, de az egész magyar ötvösművészet is, már a középkor századaitól kezdve nemzetközi rangú volt. Egyebek között ennek köszönhetjük a finom rajzú bélyegzőket, görgőket, a könyvkötő elsőrangú segédeszközöket.

A XVII. század első fele magyar könyvkötészetének egyik ragyogó példája a PRÁGAI András szerencsi prédikátor fordításában megjelent *Fejedelmeknek serkentő órája* (Bártfa, 1628) c. műnek az a példánya, melyet RÁKÓCZI György köttetett be és ajándékozott BETHLEN Gábor feleségének, BRANDENBURGI Katalinnak 1629-ben. Kötéstábláján „a középső, négyszög alakú mezőben olvasható a szöveg, a táblát ugyancsak szalagfonadék tagolja. A fonadék alul és felül középen négykaréjos felületeket alkot, melyekben . . . egyenes szárú, gránátalmás és tulipános virágtövek helyezkednek el. Az alapot itt is a spirális, bimbós akantus-virágos indák töltik ki, megjelenik azonban egy nyugati ízlésű arabeszk inda is. Lendületes rajzú, volutás levélben folytatódó profilban ábrázolt szirének . . . s madarak népesítik be a kimaradt területeket. Kétoldalt . . . a két bunkót tartó faun által közrevett oszlopot látjuk. A könyv gerince ugyancsak szalagfonadék tagolású, a középső kör alakú mezőkben

⁹ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 18—20.

¹⁰ Vö.: Nagyszombati Nyomda termelési statisztikája. *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*. 196. — CSAPODI Csaba: *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig*. MKsz 1946. 98—104.

¹¹ *Meses Könyvecske*. Lőcse, 1629. G2a. (RMK I. 584.) Egyetlen példánya az MTA Könyvtárában (RMIr. Qu. 190.).

ellentétes állású madarakkal.” „A könyv aranyozott, poncolt metszésén gyűrűs szalagmotívum fut végig, amelyekben a török díszítésmód biztos ismerve gyanánt belső mintaként ellentétes állású stilizált tulipánok nőnek ki.”¹²

KOROKNAY Éva úttörő tanulmánya, melyből a fenti sorokat idéztük, BRANDENBURGI Katalin kötéstáblájának beható elemzése kapcsán megállapította, hogy Erdélyben a XVII. század első felében kimutatható egy, a 20-as években keletkezett kötécsoport, az 1634—1647 közötti években keletkezett kötésemlékek csoportja és az 1622—33 között készült kötések csoportja. Ez utóbbi közvetlen kapcsolatot mutat BRANDENBURGI Katalin kötésével. Az első két csoport Gyulaféhérvárra lokalizálható, és minden bizonnyal nyomdász-compacto működésének eredménye. A harmadik csoport nyomdához nem köthető, mert az 1610 és 1650 között megjelent magyar könyvekkel rokonságot nem mutat.

KOROKNAY Éva dolgozata a magyar könyvkötészet történetének eddig nem ismert virágzó korszakát tárta fel, történeti összefüggést teremtett a XVI. század könyvkötészete és a XVII. század második felében kedvelt legyeződíszes kötések között, nyugat-európai és keleti eredetű motívumok meghonosodását és helyi zamatú átformálódását is gondos figyelemmel kísérve.¹³

A nagyszombati kötések (melyeknek legszebb példányai a XVII. század első feléből valók) eddig is a szakirodalom kedvenc témái voltak. Sok tekintetben feltáratlan azonban a Felvidék (Kassa, Bártfa, Lőcse) német és holland példákat követő könyvkötészete és Nagyszombattal, valamint Pozsonnyal való kapcsolata. Ismeretes, hogy Nagyszombatban is tanultak protestáns könyvkötők, akik felszabadulva Felső-Magyarország protestáns központjaiban tevékenykedtek.¹⁴ A szép könyvkötés drága mulatság volt már ekkor is. Ennek ellenére nem csupán fejedelmi személyek, mint BETHLEN Gábor, BRANDENBURGI Katalin, öreg RÁKÓCZI György; egyházi vezető személyiségek, mint PÁZMÁNY Péter, de számos főúr: BETHLEN István, ESZTERHÁZI Miklós, sőt még a kor viszonyai között vékony jövedelműeknek számító is, mint SZENCI MOLNÁR Albert szerették a szépen bekötött könyvet, és olykor tekintélyes összeget áldoztak azért, hogy egyik-másik kedvenc kötetük méltó külsővel kerüljön be bibliotékájukba.

3

A könyv akkor kezdi meg aktív életét, tényleges szellemi hatását kifejteni, amikor valamelyik könyvtár polcára kerül és rendszeresen olvassák, használják.

A XVII. század első felében két fejedelmi könyvtár-alapításról van tudomásunk. Az egyik BETHLEN Gábor, a másik pedig öreg RÁKÓCZI György és fia Zsigmond herceg nevéhez fűződik. BETHLEN könyvtáráról már a kortársak is csodálattal beszéltek. Alapítását (1613—14) olyan ténynek tekintették, „mely dologban Felsőség az az nagy hirelnével tündöklő Mattyas királynak dicsiretes

¹² B. KOROKNAY Éva: *Brandenburgi Katalin könyvtáblája*. (Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve. II. 1955. 106—121.) Az idézetek a 114. és 117. lapon.

¹³ TOLNAI Gábor: *Könyvkötőművészet Apafi Mihály udvarában*. (Egy díszítő motívum története) Évek-századok c. kötetében Bp. 1958. 146—164.

¹⁴ KESZLER József: *Régi és jelenkori könyvkötészet*. Könyvkiállítási emlék. Bp. 1882. 219—263. — *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*. Bp. 1927. 69.

peldajat követte.”¹⁵ E könyvtár jelentősége messze túlemelkedett az udvari kereteken. A kollégium és rajta keresztül a hazai oktatás igényeit szolgálta. Sajnos a „szép collegiumot, scholát, és ama megbecsülhetetlen pénzt érő drágalatos nagy bibliotékát mind porrá, hamuvá tevék”¹⁶ a tatár hordák. Még a jegyzékét sem ismerjük. A könyvanyag összetételéről tehát igen kevés bizonyosat tudunk. Feltevésekre és azokra a szűkszavú, bár igen elismerő nyilatkozatokra vagyunk utalva, melyeket a kortárs és későbbi történétírók műveiben olvashatunk. Mindannyian hangsúlyozzák, hogy a fejedelem MÁTYÁS királyhoz hasonlóan Európa minden tájáról drága könyveket szereztetett be, igen sokat gyarapodott a fejedelemnek ajánlott művekkel is az állomány, hiszen ezek természetesen mind bekerültek a gyűjteménybe. Feljegyezték azt is, hogy BETHLEN Gábor a Corvina akkor még állítólag Budán levő darabjait szerette volna megvásárolni, de nem sikerült sem neki, sem pedig az utána kísérletező I. RÁKÓCZI Györgynek. Természetesen a könyvtárra vonatkozó ismert adatokat, megállapításokat nem fogadhatjuk el minden esetben kritika nélkül. A bennük tapasztalható helyenkénti túlzások két forrásból táplálkoznak. Az egyik: az állomány két kötet kivételével teljesen megsemmisült, s így a fantázia szabad szárnyalását mi sem akadályozhatja. A másik: már a kortársak szemében, az utódokéban még inkább, MÁTYÁS budai könyvtárának ragyogása áttevődött a nagy reneszánsz király politikáját folytatni vágyó BETHLEN Gábor erdélyi Bibliotékájára. Egyik vezetőjének a nevét is ismerjük. BARSÍ Mihályt 1628-ban nevezte ki a fejedelem könyvtárosává, évi 100 forint fizetéssel.¹⁷

A két RÁKÓCZI György udvari könyvtáráról keveset tudunk, a Sárospatakon őrzött gyűjteményről annál többet. Azt a könyvgyűjteményt, mely létét I. RÁKÓCZI Györgynek és fiának III. RÁKÓCZI Zsigmondnak köszönhette, Rákóczi-könyvtárnak nevezi a szakirodalom. Állománya ennek is nagyrészt szétszóródott és megsemmisült. Egykori gazdagságáról, összetételéről azonban egykorú katalógusának fennmaradt töredéke hitelt érdemlően tájékoztat. Öreg RÁKÓCZI György halála után a könyvtárat fia a COMENIUS által „a nemzet szemfényének” nevezett Zsigmond örökölte. De nem sokáig gyarapíthatta és élvezhette, mert 29 éves korában, 1652. febr. 2-án meghalt. Az igen „nagy és értékes könyvtárat” (Librarium, quae erat amplissima et pretiosissima) a sárospataki kollégiumnak hagyományozta. Az átszállítás (1657) előtt készült az a katalógus, melynek fennmaradt töredékét HARSÁNYI István publikálta a Könyvszemlében.¹⁸

E töredék alapján is impozáns kép bontakozik ki előttünk. A gyűjtemény alapvonását az adta meg, hogy a legtöbb könyv társadalomtudományi vonatkozású volt: teológiai és bölcsészeti, földrajzi és történelmi munkák, a klasszikus auktorok kiadásai, nyelvészeti könyvek (szótárak, nyelvtanok) alkották hozzávetőleges számítás szerint az állomány mintegy 80%-át, a fennmaradó 20% pedig az orvostudomány, a természettudományok és egyéb kategóriák között oszlott meg.

¹⁵ HÁPORTONI FORRÓ Pál: *Quintus Curtiusnak... Historiája*. Debrecen, 1619. 12r.

¹⁶ SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei*. Kiadta: KEMÉNY Zsigmond. Pest, 1853.

¹⁷ VITA Zsigmond: *Bethlen Gábor szellemi arcképéhez. Könyvtára*. Tudománnyal és cselekedettel c. tanulmánykötetében. Bukarest, 1968. 11—22.

¹⁸ HARSÁNYI István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. 12 közlemény. MKsz 1913. 17—28., 136—147., 232—240., 341—344. 1914. 68—71., 153—156., 256—259., 333—336. 1915. 102—105., 214—217. 1916. 85—91., 214—218.

Bár a Rákóczi-könyvtár magángyűjtemény volt, a fejedelem felismerte: nem szabad elzárva tartani ezeket a kincseket. TOLNAI István udvari pap és sárospataki első pap személyében könyvtárost nevezett ki. Feladatához tartozott a gyarapodás ellenőrzése, az állomány gondozása és a kölcsönzések lebonyolítása. A kikölcsönzött könyvekről jegyzéket kellett vezetnie, és azt a fejedelem időközönként rendszeresen ellenőrizte.

A BETHLEN-féle és a Rákóczi-könyvtárból is kölcsönöztek könyveket papok, a kollégium tanárai és növendékei részére. Ezek a gyűjtemények azonban nyilvános könyvtáraknak nem tekinthetők. A legrégebb nyilvános könyvtár Magyarországon Kassán működött a XVII. század első felében. Pontosabb évmejjelölésre nincs lehetőségünk, mert a könyvjegyzék, melynek címe: *Catalogus librorum bibliothecae publicae Cassoviensis*, dátum nélküli. Az írás jellege és a jegyzék könyvanyaga alapján valószínű, hogy a század első felében működött. Bár a jegyzék két példányban maradt fenn, igen rongált mind a kettő; és így teljes képet a könyvtárról nem kaphatunk. Annyi bizonyos, hogy állománya három főszakra oszlott: teológia, bölcséleti és orvosi szakra. A bölcsészeti főszak hat alszaktól állt. Ide tartoztak a szótárak, nyelvtanok, prózai művek, költői alkotások, kommentárok, történetírók művei. A könyvtár nagyságáról a jegyzék nagy hiányosságai miatt felelősséggel aligha nyilatkozhatunk. Talán két-háromszáz kötet lehetett.¹⁹

A XVII. század első felének sem magánkönyvtáraitól nem rendelkezünk túl sok adattal, és még a publikált könyvjegyzékek sincsenek kellőképp feldolgozva. A rendelkezésünkre álló adatokból mégis sok mindenre tudunk következtetni. Most elsősorban nem az ismert és jelentős könyvtárakra gondolunk, mint amilyen ZRÍNYI Miklósé, a BATTYÁNY-családé, RIMAY Jánosé, GELEJI KATONA Istváné volt, vagy amilyenek a különböző városi, érseki káptalani, kollégiumi stb. könyvtárak lehettek, ahol az anyagi fedezet biztos és viszonylag nagy volt. Sokkal többet sejtetnek az olyan típusú adatok, melyek isten háta mögötti helyek könyvtáraitól adnak hírt. Példának említhetjük SZIMONIDESZ Lajos közlése nyomán a trencsényi esperességben levő Msenna nevű kicsiny, jelentéktelen egyházközösség (tenuis ecclesia) 78 teológiai tárgyú könyvből álló parochiális könyvtárát, melyet az 1630-as években BARACZKAY István nemes hagyományozott az egyházra. A jelek szerint több könyve is lehetett. A világi tárgyuakat magának tartotta meg.

PETRÓCZY Pál özvegye, OSTROZITH Judit férje akaratából a Kasza falubéli egyházközösségnek adományozott könyveket a kaszai ev. egyház mindenkori törvényes lelkésze mindennapos használatára (ad utilitatem et necessitatem quotidianam).²⁰

Nemesek és polgárok ingóságjegyzékeiben gyakran szerepelnek könyvek. Így pl. VÁRADI ÖTVÖS Pál hagyatékában készpénz, arany és ezüst ékszerek, 32 db gyűrű, billikomok, asztali készletek mellett kilenc kötet könyv is található, közöttük HELTAI *Krónikája*, MÉLIUSZ *Herbárium*a, a vizsolyi Biblia, a HELTAI-*Cancionale* stb. Rokonságokat lehetne még többet is idézni.²¹

¹⁹ KEMÉNY Lajos: *A legrégebb nyilvános könyvtár Magyarországon*. Századok 1913. 29—30.

²⁰ SZIMONIDESZ Lajos: *Három protestáns parókházi egyházi könyvtár a XVII. században*. MKsz 1941. 38—45.

²¹ SCHÖNHERR Gyula: *Könyvek Váradi Ötvös Pál hagyatékában 1629-ben*. MKsz 1888. 327—328.

A könyv hiteles tanúja és részese kora szellemi áramlatainak, ízlésének, vallási, társadalmi, politikai küzdelmeinek, a társadalom gazdasági szerveztségének, technikai színvonalának. A könyvsajtó a XVII. század első felében akár magántulajdonban van, akár az uralkodó vagy valamely vallásfelekezet felügyelete alatt, mindig meghatározott érdekeket kell szolgálnia. Az egyéniség, a személyes hang biztos kontúrokkal megvont és nem túl szellős keretek között csak akkor és úgy érvényesülhetett, ha elfogadta az egyházi és világi, katolikus és protestáns, haladó polgári eszmék és feudális visszahúzó erők, Habsburg és magyar, török és magyar hatalmi konstellációkból szükségszerűen adódó főirányokat.

Ezek a főirányok mindenekelőtt a vallási küzdelmekkel állottak szerves kapcsolatban. Még az elsődleges társadalmi, politikai, tudományos és művelődéspolitikai problémák is vallásos formában jelentkeztek. A könyvek döntő többsége így természetesen teológiai tárgyú volt, vagy a teológiai gondolkodás erőteljes hatását mutatta.

A XVII. század első évtizedeinek könyvtermése jóval meghaladja a XVI. század második felének számszerű adatait, a kötetek és nyomtatott ívek mennyiségét illetőleg. A XVI. században azonban a magyar könyvkiadás színesebb, elevenebb volt, közvetlenebb kapcsolatot tartott az irodalmi élet egészével. Széphistóriák, világi témájú népkönyvek, drámák jelentek meg nyomtatásban. Az irodalmi közvéleményt formáló és befolyásoló konzervatív hatalmi tényezők: az egyre inkább megkövesedő, saját belső erőtartalékait is elfecsérlő református ortodoxia és a XVI. században elveszett területeit diadalmasan visszahódító katolicizmus kemény kézzel tartották a gyeplőt. Gondoljunk csak Erdélyben GELEJI KATONA István, Nyugat-Magyarországon PÁZMÁNY Péter robusztus, ellentmondást nem tűrő egyéniségére.

Nyomdafestékhez sem RIMAY János, sem BALASSI Bálint — istenes énekeit leszámítva — nem juthatott. Rendkívül érdekes a korszak egyik legnagyobb tehetségének, SZENCI MOLNÁR Albertnek az életútja és irodalmi működése ebből a szempontból. Az adott keretekhez — bár nyugtalan vándorlásai jelzik: nem egykönnyen — ő tudott leginkább alkalmazkodni. Minden lényeges sora átléphette a nyomtatottság bűvös küszöbét. Műveivel — maga is tudta — küldetést teljesített. Zsoltárfordításaiban elment a végső határig, ameddig az alkotó egyéniség — a kinyomtatathatóság reményében — ekkor, ebben a műfajban még elmehetett. Klasszikus értékű művet alkotott. Lelkének rezdülését a zsoltárok közösségi mondanivalója felerősítette, személyes átfűtöttség érződik minden során. Csodálatosan ismerte a magyar nyelv titkait.²² Éppen ezért merülhet fel a kor kutatójában a kérdés: zsoltárfordításában egyedül költői tehetségének maradéktalan és teljes értékű kibontakozását lássuk-e, vagy pedig — mivel önálló mű alkotására nem vállalkozott — a kor által diktált szellemi öncsonkítás dokumentumát is?

A XVII. század első felének magyar szellemi életéről a kinyomtatott könyvek nem nyújtanak teljes képet. Éltek és hatottak olyan gondolatok, melyek nyílt sisakkal nem léphettek színre. Vagy átfurmálódtek a hazai igényeknek és lehetőségeknek megfelelően mint a puritanizmus, karteizianizmus, sőt még a stoi-

²² TOLNAI Gábor: *Szenci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. Vázlatok és tanulmányok.* Bp., 1955. 31—34.

cizmus esetében is tapasztalható, és ekkor részévé válhattak a kor szellemiségének, vagy pedig soha ki nem nyomtatták magyar nyelven, még akkor sem, ha a műnek létezett is esetleg magyar fordítása. Jellemző és izgalmas probléma ebből a szempontból Tommaso CAMPANELLA *Civitas solis*-ának magyarországi sorsa. CAMPANELLA *A napváros* c. művét eredetileg olaszul írta, de hazájában megjelentetni nem tudta. Hogy elszigeteltségéből kitörjön, 1613-ban maga fordította latinra és barátja, Thobia ADAMI német humanista gondozásában Frankfurtban 1623-ban meg is jelent *Philosophia epilogistica realis* c. művének részeként.²³ Magyarországon ismerték CAMPANELLA műveit. A Rákóczi-könyvtár is tartalmaz több CAMPANELLA-kötetet latin nyelven. Kettőt megemlítünk. Az egyik: *Philosophia rationalis et realis*, a másik: *Astrologicorum libri VII.*²⁴ Van azonban a Rákóczi-könyvtár katalógusának ennél érdekesebb tétele is. A 28-as szám alatt HARSÁNYI István kiadásában ezt olvassuk: „*Nap várása Kaszonyi Jánosé.*”²⁵

KÁSZONI János jogtudós az Arad megyei Tót-Váradgyán született. Magyarra fordította és a szerző megnevezése nélkül kiadta KITIONICH János *Directio methodica processus judicariii Regni Hungariae* c. munkáját (*Rövid Igazgatas A' Nemes Magyar Országnak és hozzá tartozo Reszeknek szokott Teorveny Folyasiroi* . . . Gyulafehérvár, 1647).²⁶ A *Nap várása*, mint Szinnyi is feltételezte, kézirat lehetett. Sajnos elveszett. Annyit azonban elárul ez a cím, hogy a *Nap várása* szó szerinti fordítása CAMPANELLA legnagyobb hatású művének, a *Civitas solis*-nak. Annak ellenére, hogy KÁSZONI fordításának egyetlen sorát sem ismerjük, meg a pusztá tény, hogy részben vagy egészében CAMPANELLANAK ezt a munkáját magyarra fordították a XVII. század első felében, eszmetörténeti szempontból igen fontos. Kézzenfekvő feltételezés továbbá, hogy KÁSZONI a Thobia ADAMI által kiadott latin változatot használta fordításához.

Könyvnyomtatás és irodalmi fejlődés sajátos viszonyban állt egymással a XVII. század első felében. Hagyományos megállapítása irodalomtörténetírásunknak, hogy a magyar irodalomban a líra a vezető műfaj. A líra évszázados folytonosságának megőrzésében azonban a könyvnyomtatás nem játszhatta azt a szerepet, melyre hivatott lett volna. Különösen nem a XVII. század első felében. Külső és belső cenzúra működött annak érdekében, hogy bizonyos tendenciák ne törhessenek felszínre. A visszاسzorított erők azonban rejtett utakat kerestek. A világi gondolat és ízlés, a szerelmi és politikai költészet a nyomtatott betű kiváltságához nem juthatva kéziratban terjedt, változatokban élt, mint a népköltészet. A XVII. század első feléből származó kéziratok énekeskönyveink nagy száma is kétségtelen bizonyítéka irodalmi és kulturális életünk súlyos megosztottságának.

A BALASSI által kimunkált és a kéziratok énekeskönyvekben továbbélő világi költészet a XVII. század közepétől kezdve ZRINYI munkásságában és a főúri költők műveiben kapcsolódik be újra az irodalmi életnek nyomtatottság révén szentesített fő áramába. Itt folytatódhat csak az a vonal mely a XVI. végén, a széphistóriák virágkorának letűntével megszakadt. Ez az időpont egyben azt is jelzi, hogy irodalmi műveltségünk súlypontja Erdélyből a királyi Magyarországra tevődött át.

²³ Tommaso CAMPANELLA: *A napváros*. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta: SALLAY Géza. Bp. 1959. 33.

²⁴ MKsz 1913. 236—237.

²⁵ MKsz 1915. 102.

²⁶ RMK I. 791.

A nyomdaprés alól kikerült könyvek döntő hányada prózai alkotás, mégpedig a retorikus próza didaktikus-polemikus válfajához tartozik. Közvetlenül tehát a széppróza fejlődését nemhogy segítette volna, de gátolta. Ennek ellenére a könyvnyomtatás mégis óriási szerepet játszott az általunk vizsgált periódus szellemi életében is, mégpedig kettős vonatkozásban. Az egyik a tudományos alapokon megindított anyanyelvűségi program célkitűzése és realizálása az értekező próza síkján, a másik: az egységes helyesírás és az irodalmi nyelv kialakulásának tudatos segítése. E két tényező későbbi irodalmi fejlődésünk alapjává lett.

MÁRTON TARNÓC

Das ungarische Buch im Anfang des XVII Jahrhunderts

Nach einer kurzen Zusammenfassung der wichtigsten Ergebnisse der Forschung der Geschichte des Buches und der Druckkunst im XVI Jahrhundert untersucht der Verfasser die Zusammensetzung der Schichten der Intelligenz in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts. Durch die weltliche und kirchliche, und innerhalb der letzteren die katholische und protestantische Gliederung der Intelligenz, wird die Entwicklung des Buchverlagswesens und der gesamten literarischen Bildung, ihr Verhältnis zu den zeitgenössischen europäischen geistigen Strömungen bestimmt. Wien, Graz und Rom sind die europäischen Mittelpunkte der geistigen Orientierung der katholischen Intelligenz in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts. Die Mittelpunkte der protestantischen Intelligenz sind die Universitätstädte in Deutschland, der Schweiz, den Niederlanden und England: der Heimat des Puritanismus.

Druckpressen in Ungarn und solche im Ausland, die ungarische Bücher druckten (in Wien, Hanau, Amsterdam, Oppenheim, Leyden, Utrecht, Prag, Graz, Heidelberg, Frankfurt, Nürnberg, Herborn, Basel) werden in Betracht gezogen. Der Verlauf der Geburt des Buches, das Verhältnis von Schriftsteller, Mäzen, Buchdrucker, Bibliothek und Leser wird verfolgt; der Verfasser macht auf die Ursachen des verhältnismässigen Rückstands des Druckereiwesens in Ungarn aufmerksam. Es folgt eine Analyse der schönsten Exemplare der zeitgenössischen Buchbinderkunst in Siebenbürgen und der sogenannten Nagyszombat Bände. Die in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts gegründeten fürstlichen, aristokratischen, adeligen und bürgerlichen, als auch kirchlichen Bibliotheken werden dann besprochen; der Verfasser weist auf die grosse gesellschaftliche und kulturelle Bedeutung dieser Bibliotheken ebenfalls hin. Die Buchproduktion in den ersten Jahrzehnten des XVII Jahrhunderts übersteigt die in der zweiten Hälfte des XVI Jahrhunderts in Bezug auf die ziffermässige Menge der Bände und der gedruckten Bögen. Das ungarische Verlagswesen im XVI Jahrhundert war jedoch mehr farbenvoll und lebendig und stand in festem Verhältnis mit der Gesamtheit des literarischen Lebens. Versnovellen, Volksbücher weltlichen Themas und Dramen erschienen in Druck. Die Veröffentlichung der Liebesgedichte Bálint Balassi's, des berühmtesten Dichters der ungarischen Renaissance verhinderten die Mächtigkeitsgruppen die literarische öffentliche Meinung formten und beeinflussten. Das gleiche Schicksal betraf die Liebesgedichte des János Rimay, und auch die ungarische Übersetzung Tommaso Campanella's *Civitas Solis*.

Das literarische Leben war gespaltet. Ungehindert erschien die offizielle Literatur, die sich hauptsächlich um den Glaubensstreit drehte. Weltlichem Gedanken und Geschmack blieb es jedoch verboten, die magische Schwelle der gedruckten Öffentlichkeit zu überschreiten. Zwischen Buchdruck und literarischem Leben gab es ein merkwürdiges Verhältnis in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts. Es ist eine traditionelle Feststellung unserer Literaturgeschichte, dass die Lyrik die führende Gattung der ungarischen Literatur ist.

In der Wahrung der jahrhundertealten Kontinuität der Lyrik vermochte jedoch der Buchdruck nicht die Rolle zu spielen, zu der sie berufen gewesen wäre. Dies trifft besonders auf die erste Hälfte des XVII Jahrhunderts zu. Handschriftliche Gesangsbücher bewahrten die schönsten Stücke der ungarischen Lyrik.

Die weltliche Dichtung in ungarischer Sprache wird erst in der zweiten Hälfte des XVII Jahrhunderts, nach dem Auftritt Miklós Zrinyi's ihren Anschluss an die, auch

durch den Buchdruck gutgeheissene Hauptströmung des literarischen Lebens finden. Die höchste literarische Bedeutung des Buchdrucks dieser Periode besteht in dem Streben nach der Schaffung einer einheitlichen ungarischen Rechtschreibung und der Verfechtung des hochwichtigen Gedankens, die Wissenschaften in der Muttersprache zu pflegen und zu unterrichten.

*

Benda Kálmán hozzászólása

Az előadás csiszolt irodalmi formában kerek és kiegyensúlyozott képet adott a 17. század első kétharmadának nyomdászatáról és irodalmáról. Ez a kép annyira kiegyensúlyozott — mondotta —, hogy elmosódottá, sőt láthatatlanná váltak azok a nagy különbségek, amelyek a század eleje és az 1660-as évek irodalmi és általános művelődési helyzetében fennálltak. Az előadó a 16—17. század fordulójára jellemző helyzetet kivetítette a későbbi időkre is, pedig a század közepe már nem azonos annak elejével, a vége pedig még kevésbé. Az előadás nem fejlődést ábrázolt, nem érzékeltette a változásokat, hanem áthidalva a különbségeket, egy a valóságban nem létező átlagszintet rajzolt. Sajnálatos továbbá, hogy az előadás nem viszonyította a hazai irodalmi és műveltségi törekvéseket az európai fejlődéshez. Egy ilyen egybevetés azonnal megmutatta volna, hogy a tárgyalt korszak nem alkot a magyar fejlődésben egységet. Az 1600-as évek elején a magyar műveltség élvonala még egy szinten van a nyugat-európaival. A könyvtári jegyzékek friss, mindenre kíváncsi és az európai fejlődéssel lépést tartó érdeklődésről tanúskodnak, a levelekben alig néhány hónappal előbb megjelent külföldi munkákról írnak, néhány év alatt nem egyről már magyar fordítás is készül. A 20—30-as évektől kezdve a szellemi pezsgés csökken, az érdeklődés lanyhul, a lemaradás egyre erősebb, és a század második felében APÁCAI CSERE már joggal kesereg azon, hogy évtizedekkel elmaradtunk a nyugati nemzetek mögött. Az előadás által ábrázolt korszakon belül tehát, valahol az 1620-as 1630-as évek fordulóján, kulturális és irodalmi életünkben komoly törés történt.

Székelgy György hozzászólása

BENDA Kálmán barátom hozzászólásához kívánok kapcsolódni felszólalásomban, ugyancsak méltatva az előadás erényeit, de némileg más kicsengést érezve az előadásból. Az előadás valóban nem igazolhatta, de úgy érzem, nem is akarta egységnek bemutatni a XVII. század első hét évtizedét. Valójában több vonalon kutatta TARNÓC Márton a magyar könyv fejlődését és pedig azoknak megfelelő eltérő időszakokban. A magyar nyomdászat statisztikai eszközökig is lehatoló elemzését tulajdonképpen csak a század első negyedére nyújtotta, míg a könyvtárak fejlődését a század derekáig, a művelődéstörténeti tendenciákat vizsgálta még tovább. Ez is érzékelteti, hogy az előadó maga sem látta egységnek, külön kornak a század első negyedet-harmadát, s ebben van igaza BENDA Kálmánnak, viszont nem tagadható, hogy mint a RMNy egyik tervezett kötetét szem előtt tartva az előadó kénytelen volt egy csonka korszakkal, korszakrésszel elemzően foglalkozni.

Éppígy vetődik fel a kifejtettek sokoldalú, ma gyakran használt szóval komplex volta, amit dicsérni kell, de egyben mégis az elmondottak differenciálatlan-

ságának benyomása a nem teljesség érzése. Ez azonban az adott objektív helyzet, a kutatás állásának következménye, aminek megvátogatása nem az előadó szándékától, hanem több tudományág együttműködésétől függ, amire sokoldalú előadása buzdít és kötelez. Nem véletlen, hogy TARNÓC valójában arra vállalkozott, hogy egyetlen előadásban mutassa be azokat a problémákat, a könyvtermés mérlegét, a kor ideológiai fejlődése és a nyomdászat viszonyát, a kor nagy nyomdászainak törekvéseit, amit a jóval kidolgozottabb XVI. századra három előadó nyújtott nekünk. Ebből következik, hogy a méltató hozzászólóknak is lehet vitatnivalójuk. Így kérdéses, hogy az előadásban hallott elemzés a világi értelmiségről kielégítő-e? Inkább a művelt főúri, nemesi és polgári rétegekről kaptunk tájékoztatást az előadásban, és hátra volna a tulajdonképpeni értelmiségi hivatások, az ilyen tevékenységből élő csoportok feltárása, amit és ahogyan JAKÓ Zsigmond Erdély tekintetében elemzett a kor könyvtárainak jellegét és tartalmát szembe előtt tartva. (JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi értelmiség kialakulása. Probléma és módszer*. Klny. Korunk, 1967. 1 sz. 24. o.)

Hozzászólásában hiánylóan elemezte a XVII. század átalakulását a magyar nyelv fejlődése tükrében BENDA Kálmán barátom. Egyetértve azzal, amit a hozzászóló ebben a tárgyban adatszerűen felhozott, magam úgy éreztem, hogy ezek a kérdések magában az előadásban, annak felépítésében már benne rejtettek, és így nem jelentenek annak ellentmondást. TARNÓCnak egy XVII. századi kis magánkönyvtárra való tartalmi utalása hívja fel a figyelmet, milyen gyümölcsöző lenne ezt a korszakváltást még azon is lemérni, mennyiben maradtak meg mint jelleghatározó összetevők a XVII. századi könyvtárakban éppen azok a XVI. századi irodalmi típusok, tudományos művek, szerzők és nyomdászok, akikről a felidézett kis könyvtárban még hallhattunk és akiknek három korábbi előadás szentelt részletes figyelmet. Viszont típusváltás volt kiérezhető TARNÓC statisztikai elemzéseiből, amelyek természetesen nem lehettek olyan részletekig lejutók, mint BORSA Gedeon kiváló előadásában, hiszen még előtte s nem utána vagyunk a RMNy XVII. századra tekintő első kötetének. A humanista és prédikatori típusú nyomdászok helyét szemmel láthatóan a szaknyomdák váltották fel. De a hallottakból adódó benyomásom szerint területi tekintetben el is billent a nyomdai termés a királyi Magyarország javára. A hallgatás a török terület könyvvizonyairól ezt csak aláhúzta. Talán ennél is lényegesebb tanulása volt TARNÓC előadásának, hogy a tájak szerinti vizsgálat itt már nem országos, egy teljes irodalom és nyomdászat megokolt és indokolható időnkinti áthelyeződéseit, műhelyek ide-oda mozgását fejthette fel, mint teheték a XVI. századról előadók. A tájak elkülönítése a statisztikai elemzésben most már erősebb tagozódást, mondhatjuk, szétválást is jelentett irányok, ideológiák szerint. BENDA Kálmán felszólalása első részében hiányolta a XVII. századi változás vagy éppen törés érzékeltetését az előadásból, majd maga is rátapintott az értékes előadás olyan elemeire, amelyek éppen ezt a mélyreható átalakulást jelentik. Hiszen hallottunk a HABSBURG-törekvések és az ellenreformáció következményeiről, valamint az erdélyi fejedelmi törekvések és a református ortodoxia folyományairól, sőt érzékeltette az előadás a puritanizmus szerepét is a témán belül. Azok a statisztikai elemzések, amelyeket TARNÓC bevont az előadásba, eltolódást, olykor elmaradást sejtetnek az egyes nemzetiségek között. A magyar, német, szlovák nyelvfejlődés ezek lépéstartását mutatja, míg Erdély nagy nemzetisége könyvekkel való kielégítése megtorpant: a román nyelvű könyvkiadás típusa még a XVII. században

is lényegében a XVI. századi szerkezetnek felel meg, ha már nem a lutheránus, de a kálvinista törekvésekhez kötődve is (román káté, román biblia). (Vö. a világi értelmiség kifejlődésének a XVII. században egyedül lehetséges „latin fejlődés vonalával” JAKÓ Zs. i. m. 22. o.) De az eltolódást tükrözték az előadó olyan kiegészítő fejtegetései is, amelyek számba vették a külföldi magyar vonatkozású nyomdászat eredményeit. Erősebb differenciáltság látszik a felhozott nyomdai helyek és műfajok tekintetében a XVI. századi hasonló témájú adatokhoz képest. Akkor a humanista jellegű kiadványok, Krakkó, Bázeli, Velencei domináltak, a XVII. századra viszont erősebb a kötődés az újabb irányokhoz, a HABSBURG- és ellenreformációs törekvésekhez. Egyértelműen mutatta be az előadás — bizonyára nem az iméntiekkel való összefüggés nélkül — a tulajdonképpeni irodalmi művek arányának háttérbe szorulását a vizsgált későbbi korban, illetőleg a kéziratos formába való szorulást az ilyen jellegű anyag jórésze tekintetében.

Végül a XVI. században részletesen elemzett szempontokhoz képest egy hiányt lehet felvetni a XVII. századi tárgyalás kapcsán. Ez a magyarnyelvűséggel kapcsolatos oktatás, tankönyvszerű művek kérdése, amit SZENCI MOLNÁR Albertnek még egy szempontból, a szótár-irodalomban és a Károli-biblia „megjobbítva” kiadása terén játszott szerepe alapján való vizsgálata idézhetett volna fel. (SZATHMÁRI István: *Szenci Molnár Albert, a nyelvtudós*. Irodalmi Szemle, 1971, 10. 944, 946, 948. o.) Mindez azonban annak jelentőségét jelzi, milyen fontos kérdésekkel kell foglalkozniok az érdekelt tudományágak képviselőinek a RMNy következő kötete előkészítése kapcsán. Ehhez volt kitűnő bevezetés és buzdítás TARNÓC Márton előadása.

Gyenis Vilmos hozzászólása

Az előadó sokoldalú s becses munkáját dicsérik, amikor előljáróban arra utalunk, hogy a választott tárgy — a XVII. századi magyar könyv, könyvkiadás stb. — többrendbeli bonyolult problémát tár még a kutatás elé, s szükségszerűen nyitott kérdéseket hagy nem kis számban maga mögött. Néhány ilyen kérdést érintünk egészen röviden, csupán a probléma körülhatárolására törekedve.

Az első kérdés annak megvilágítására szolgálna, hogy vajon a reneszánsz és a viszonylagos polgári fejlődés-adta XVI. századi lehetőségek után, azaz a magyar könyv ügyének XVI. századi magas szintje után, hogyan következett be, s milyen folyamatban ment végbe az a degradálódás, mélyreható visszaesés, aminek már a XVII. század legelején tanúi vagyunk főként a könyvkiadás tekintetében.

Tény, hogy egy HELTAI Gáspár-féle, polgári igényeket kielégítő, modern könyvkiadási struktúrát és technikát javarészen megvalósító vállalkozás után, a XVII. század állapota ebből a szempontból igen lehangoló képet mutat. Véleményünk szerint az ún. refeudalizálódás folyamata e tekintetben az általános gazdasági s társadalmi főokok mellett, főként azért tudott könnyen bekövetkezni, mivel a XVI. század könyvvel kapcsolatos, szép eredményei az alakulásnak abban a fontos fázisában nem tudtak még kellően összehangolódni, s végre is megrekedtek ott és akkor, amikor a jövő biztosítékául szolgáló alapok épülhettek volna ki. Az elért eredmények ugyanis ennek a fázisnak legkritikusabb pontján álltak: a már megfelelően magas szinten közreadott könyv és a

még alakulóban levő olvasóréteg viszonyában kellett volna ekkor a kívánatos szoros szálaknak szilárdan megrögződniök. Minthogy azonban ennek a társadalmi relációkra épülő fázisnak megerősödéséhez hosszabb időre lett volna szükség (még a polgárilag fejlettebb országokban is a XVII. századra húzódik át), s minthogy ez a lehetőség nem adatott meg, az elért XVI. századi eredmények egykönnyen az általános refeudalizálódás áldozatává váltak. Tegyük hozzá, hogy e folyamat alapfeltételeként hiányzott egy bár fejlődésben levő, de életerős, polgáris középréteg határozottabb jelenléte.

Azt a regresszív változást, ami a könyvkiadásban és az olvasókhöz juttatásban ekkor bekövetkezett, igen szembeötlően jellemzi a direkt mecénás szerepének újbóli előtérbe kerülése: A kiadók jórészt a megrendelők, a mecénások kezdeményezéseit várják, s nem vagy alig-alig vállalkoznak az olvasmány- és könyvigények modern, a XVI. században már gyakorlat tárgyává lett módozataival történő kielégítésére. A könyvkiadás egésze tehát újból feudális organizációjú lett. Jól mutatják ezt a körülményt a korabeli előszavak, ajánlások, melyek között még a nagy számban BETHLEN Gáborhoz és RÁKÓCZI Györgyhez írottak is ezt a jelleget húzzák alá.

Csak behatóbb vizsgálat tisztázhatná továbbá, hogy milyen arányokban állt a könyvkiadás a maga szűkös kapacitásával a magas állami és egyházi érdekek szolgálatában. (Mint ellenreformáció, hitviták, stb.) Világosan látjuk azonban, hogy a fejlődés útjára éppen csak rálépő, a világi és a mindennapi élethez s emberhez közelebb álló irodalmiság erősen háttérbe került. Így a XVI. században örvendetesen gazdag produkciót felmutató, polgáris széppróza jó ideig nem juthat könyvsajtóhoz. Márpedig ahol az európai társadalmi átalakulás jelen szakaszában nincs méltó helye a hétköznapi élet ábrázolásához közeledő szépprózának, ott a könyvkiadás organizációja nem épülhet a kiadó és egy szélesebb alapozottságú olvasó-vásárló közönség kölcsönös igényeket számba vevő kapcsolatára.

Külön probléma, hogy miként lehetne feloldani azt a feszülő ellentmondást, ami abból adódik, hogy egyik oldalon a fejlődésben visszavetett könyvkiadási struktúra és az elmaradott technika áll szemben a másik oldalról jelentkező feudális igényeket támasztó, de mennyiségileg megsokszorozódott feladatokkal előálló követelményhalmazsal. Kétségtelen ugyanis, hogy a leromlott viszonyok ellenére nyomdáink megnövekedett számú, bár éppen nem különösebben magas technikai szintű termést hoznak.

TARNÓC Márton is utalt helyesen a századvég és a XVIII. század (PÁPAI PARIZ F.) ítéletére, ami egyértelműen kárhoztatja a XVII. századi könyv- (kiadási) viszonyokat. S valóban a XVIII. században kutató lépten-nyomon szembetalálja magát főleg protestáns szerzőknél azzal a nézettel, hogy a XVII. sz. folyamán a tipográfia miként hanyatlott, a papír minősége hogyan romlott, hogy a könyv ügyében semmi nem újult, s egészében mint „szűkült meg” könyvek tekintetében ez a század. Noha tudjuk, hogy TÓTFALUSIG a protestáns könyvkiadás nagy nehézségekkel küzdött, s külföldi (a még Németországból irányuló) hatást és fejlesztést alig élvezhetett, mégis helyes volna közelebbről áttekinteni, hogy a maga gyengült minőségében milyen átvezető funkciót töltött be. Nem lenne például közömbös a további vizsgálatok számára, a városok, főleg a felvidéki és erdélyi szász városok könyvvizonyainak vizsgálata abból a szempontból és azzal a párhuzammal, hogy e városok miként működtek közre a még fel-feltűnő haladó igényű könyvellátás biztosításában a magyar lakosság számára. (Lőcse, Nagyszében stb.)

Nem kevésbé sokatmondó áttekintést nyújtana a katolikus oldal könyv- (kiadási) viszonyainak taglalása, s benne a barokknak és a jezsuitizmusnak szerepével. Mikortól és milyen mértékben érződik a megerősödő gazdasági, technikai fölény az ő könyvkiadásukban — tevődik fel a kérdés —, minthogy jó ideig a század első felében ez az oldal is csak azonos, elmaradott feltételekkel élhetett. Úgy tűnik, hogy a francia nyomdatechnika (Étienne, Garamond) behatolásával kétségtelenül új étapja kezdődött a katolikus könyvtermelésnek, amit a gazdagon kiépülő intézmények (egyetem stb.) közreműködése még továbblendített.

A barokk jellegű könyvdíszítés és kiállítás hatása könyvkiadásunkra további felmérendő feladatkört jelöl. Annyi bizonyosnak látszik, hogy hosszabb ideig fontos és előrevívő szerepe van, de a barokk hanyatlása, szétáradása szakaszán az is szembetűnő, hogy a barokk dekoráció már akadályozó tényezőként merül fel, s nem egyszer a kiadványok egysíkúvá, avulttá válását eredményezheti.

Végül a korabeli könyvtári viszonyok egyetlen jelenségére lenne érdemes a figyelmet felhívni: hogyan fejlődtek, milyen feltételei voltak adva akár a protestáns, akár a katolikus oldalon? Azoknak a követelményeknek felelt-e meg ez a fejlődés, amit az Európa-szerte jelentkező új igények sürgettek? Azt kell vélnünk, hogy a ma is elismerésre méltó könyvtári gazdagság ellenére, alighanem nemmel kell válaszolnunk e kérdésre. Pedig a könyvtárak XVII. századi életét, funkcióit viszonylag jól ismerjük, s nem egyet közülük, mint például a gyulafehérvárit, a sárospatakit, stb. alaposan ismerve, ezúttal mégis ismételten említjük. Olyan részletekről van tudomásunk, mint a könyvállományok leltára, a könyvtáros járandóságára vonatkozó adatok, a kölcsönzési határidők változásai, stb., mégis az alapvető megítéléshez az elegendő alapot a könyvek rendszeres beszerzésének módja határozza meg. Az idevágó adatok arra engednek következtetni, hogy sajnálatosan a könyvtári könyvállomány a kor igénye szerinti legtermészetesebb módon — rendszeres vásárlás útján — alig vagy egyáltalán nem szaporodott. Pedig ez lett volna a modern, polgári jellegű könyvtári fejlesztés alapja. Ehelyett a feudális viszonyokra jellemző, szűkös könyvállomány-szaporodási megoldásokat találjuk: az adakozást, hagyatékozást, öröklést.